

NO ÉS UNA POMA PODRIDA, ÉS EL CISTELL SENCER! 9 BONES PRÀCTIQUES I UN GRAPAT DE RECOMANACIONS PER TENSAR L'(HETERO) PATRIARCAT DES DE L'ACCIÓ LOCAL.

EDURNE JIMÉNEZ PÉREZ ^{56 57}

⁵⁶ **Eduarne Jiménez Pérez** és sociòloga, educadora i investigadora feminista. Sòcia de la cooperativa Candela on coordina l'àrea de formació de professionals, acompanya joves LGTB+ i assessora entitats de tot tipus en la incorporació de la perspectiva feminista. Interessada en les metodologies feministes, també ha estat investigadora en els projectes europeus GapWork i USVreact, ambdós orientats a la formació de persones adultes en el camp de les violències de gènere i ha estat membre del SIMReF. Està finalitzant la recerca doctoral en el camp de l'avaluació de la prevenció de les violències de gènere i sexuals.

⁵⁷ Aquest treball ha estat realitzat en el marc del Programa de Doctorat Interuniversitari en Estudis de Gènere: Cultures, Societats i Polítiques a la Universitat Rovira i Virgili. Agraïxo els comentaris de la Barbara Biglia, l'Ana Burgos García i el TeoPardo, així com les aportacions de la Patricia Gonzalez Prado en treballs previs que inspiren aquest text.

En aquest text partiré del que pot ser llegit com una mala notícia: l'enfocament majoritari de prevenció de les violències de gènere i les violències sexuals⁵⁸ (VGiVS a partir d'ara) és incorrecte i inclús contraproduent. La bona notícia és que hi ha experiències que lluiten contra aquestes violències d'una forma molt més interessant, com una manera de tensar estratègicament i holística les seves arrels, desnaturalitzant-les i redefinint normes socials que condueixin a relacions i imaginaris menys jeràrquics.

Espero que posar de manifest els marcs epistemològics biomèdics que guien la prevenció clàssica i enriquir-los amb les aportacions feministes serveixi per augmentar la radicalitat de les propostes que s'implementen des de l'àmbit municipal. M'agradaria potenciar la capacitat d'incidir en les arrels de les VS, sense reproduir lògiques naturalitzadores, individualitzadores, estigmatitzadores ni culpabilitzadores de qui les rep. Com diu

⁵⁸ Utilitzo el concepte de violències de gènere en el sentit de Biglia i San-Martín (2007) i Biglia i Jiménez (2015) per referir-me a les violències masclistes contra les dones i nenes, però també a altres formes de violència relacionades amb el gènere com la plumofòbia o la transfòbia, que considero que tenen les mateixes arrels. El mateix binarisme de gènere és considerat aquí una violència. Les violències sexuals serien aquelles que es donen quan s'atempta contra la llibertat sexual de les persones o quan a través de la sexualitat s'atempta contra la seva llibertat com a subjectes (Biglia i Jiménez 2018) i no es poden entendre fora del marc patriarcal, per tant assumeixo que en són una expressió. En el camp de la "prevenció", o millor, de la lluita per combatre les seves causes, és interessant partir d'aquesta mirada àmplia i no caure en parcialitzacions que, si bé poden tenir sentit a l'hora de planificar l'acompanyament de persones a llarg termini, es desfan quan volem tensar les normes que legitimen i sostenen les diferents expressions d'aquestes violències, doncs són les mateixes.

Segato (2003) “fer teoria sense acció és somiar desperts, però l’acció sense teoria amenaça de produir un malson”. En el transcurs del capítol mostraré de quina manera l’àmbit local pot ser, en aquest sentit, un espai potent per subvertir aquestes dinàmiques limitadores.

Començo per assenyalar en el primer apartat alguns canvis que s’han donat a Catalunya en els darrers anys i que han ajudat al fet que els governs locals comencin, molt lentament encara, a preocupar-se per les VS. Ens trobem en un moment clau de definició dels models d’actuació on no només és urgent incloure les VS com expressió del sexisme, el masclisme i l’heteronormativitat; sinó que també cal perfilar una estratègia per fer-hi front més enllà de les lògiques punitiva i pal·liativa. En el segon capítol descriu els nivells d’intervenció que hauria de tenir una estratègia orientada a tensar i transformar les normes que sustenten les desigualtats de gènere i les VS, és a dir, dirigida a la transformació social feminista. Al tercer apartat alerto sobre les limitacions dels enfocaments biomèdics, fent un repàs dels diferents elements que és important evitar des d’una mirada feminista. Seguiré de manera propositiva, al quart apartat, compartint exemples de bones pràctiques catalanes que poden inspirar la planificació estratègica de la lluita contra les VS des del món local, o el que comunament s’anomena “prevenció”. Per últim, tancaré aquest text amb unes breus conclusions.

Espero contribuir amb aquest text a alimentar una política del (bon) contagi d’estratègies en aquests temps de pandèmies. Com diu Silvia Lopez Gil (2008), més que concebre a l’altre com algú a qui li manca alguna cosa, algú a qui s’ha d’educar, val la pena creure en la potencialitat del contagi i l’afectació en una política que lluny de doctrines intenta construir des de la potència, propiciant una sensibilitat compartida al voltant de les VS. Comencem!

1. Testigo_Modest@. Apunts sobre el context actual.

L’abordatge de les violències sexuals (VS a partir d’ara) a Catalunya està inscrit en un context cultural i institucional marcat per canvis com el creixement exponencial de l’activisme feminista i una certa institucionalització de la lluita contra el sexisme, el masclisme i l’heteronormativitat. Les en-

titats que ens dediquem a sensibilitzar i formar persones en el camp del gènere i les violències en som testimonis i experimentem les tensions que provoquen aquestes transformacions. En les formacions per professionals de l'àmbit social que realitzem a la cooperativa Candela, per exemple, avui dia és poc freqüent que algú sostingui obertament que feminisme i masclisme són "el mateix però a la inversa" o que parlar explícitament de feminisme (i no només de perspectiva de gènere) sigui motiu de desconfiança i sospita. Fa deu anys no teníem aquesta "sort", i l'escric entre cometes perquè és relativa. Sabem que un desplaçament cap el políticament correcte no implica necessàriament una modificació de les creences, els valors i les actituds de les persones; el que es diu o s'omet no sempre correspon al que es pensa. Encara menys significa que hi hagi un canvi profund i ampli en els àmbits científic, cultural, religiós, laboral, judicial i social en general, només cal veure la quantitat d'actituds reaccionàries antifeministes a les xarxes socials o els idearis d'alguns partits polítics.

A més, si bé és cert que gràcies al paper dels moviments feministes de base s'ha avançat en la implementació de polítiques en matèria de VG (Lombardo 2017, Alldred i Biglia 2015, Bustelo 2014, Valiente 2003), la recent centralitat de les VS a l'agenda política dels moviments feministes demostrada en la resposta social davant la sentència del conegut cas de "La Manada", el "moviment" del *#metoo* i el treball de grups feministes locals (campanyes, protocols, pràctiques d'autodefensa); no es correspon amb un desplegament de polítiques públiques integrals que transcendeixin la lògica punitiva que no aconsegueix acabar amb elles (Tardón 2017, Creació Positiva 2016).

Les accions dirigides a desarticular les arrels de les VS són pràcticament residuals (Tardón 2017, Creació Positiva 2016, Biglia i Cagliero 2019) i quan s'intenten planificar des de l'administració pública acostumen a estar marcades per un limitant imaginari preventiu mèdic d'arrels biologicistes. Estem en un context que, en el millor dels casos, prioritza la urgent protecció i atenció de les dones en situació de violència, deixant en segon terme la lluita contra les desigualtats i normes que provoquen aquestes violències. S'incompleixen, com s'ha assenyalat en altres capítols d'aquest llibre, les recomanacions internacionals recollides en el Conveni d'Estambul, així com les normatives estatals i autonòmiques que se'n fan ressò.

Pel que fa al nivell municipal català, la posada en marxa de protocols d'actuació front les VS i dels anomenats "Punts liles" en l'àmbit de l'oci nocturn ha condensat quasi la totalitat d'accions "preventives" en els darrers cinc anys. Això ha permès visualitzar l'existència de VS però només en un àmbit concret, deixant fora el familiar, l'educatiu, l'urbanístic, etc. Malauradament amb aquest focus a l'oci nocturn es corre el risc de perpetuar l'imaginari de la VS com quelcom que passa de nit a mans de persones desconegudes; tot i que les dades indiquen que gran part de les agressions sexuals succeeixen en entorns familiars i propers. Els protocols i punts liles, a més, sovint estan liderats per professionals del camp de la salut i les drogues amb poca perspectiva de gènere (Noctambul@s 2020). I per últim, a la pràctica, són eines que estan més enfocades en què fer quan es dona una agressió i no tant en com generar condicions perquè això no passi. Això requeriria, com explicarem al llarg del text, la implementació d'una estratègia multinivell que transcendís l'àmbit de l'oci i que assegurés la seva pròpia avaluació per tal de poder conèixer quines eines funcionen en cada context.

Aquest darrer element és importantíssim perquè la precarietat de la cultura avaluativa del camp de la prevenció i la intervenció en VG -un 80% de les poques avaluacions rigoroses de programes a nivell mundial estan fetes en 6 països rics, que només representen el 6% de la població mundial- s'agreuja moltíssim en el cas de les VS (Biglia, Luxán i Jiménez 2020; Alfama, Subirats i Malpica 2012; OMS 2009; Ellsberg et al. 2015). Per tant, encara es té poc coneixement rigorós, sistematitzat i contextualitzat de la influència dels protocols i d'altres estratègies de sensibilització i educació en la modificació de valors, creences i actituds, així com de lògiques institucionals i normes socials. En definitiva, la pràctica de l'anomenada prevenció de les VS és incipient, com ho és el debat conceptual i metodològic sobre com desarticular-les.

2. "Se va a caer, se va caer!" De la prevenció a la transformació social feminista

Les pràctiques preventives dels patiments i dolors humans són diverses i han existit des de temps immemorials. Encara que en la nostra societat el

discurs biomèdic s'hagi imposat amb força en aquest camp, com veurem en el proper apartat, els feminismes han produït un cos de coneixement i pràctiques centrals en la lluita contra les violències. Les dones, les infàncies i les persones dissidents pel que fa al gènere, el cos i la sexualitat⁵⁹ han desenvolupat estratègies per fer-hi front i/o intentar evitar-les i, de manera similar, les comunitats han estat un recurs potent a l'hora de confrontar les normes socials que sostenen les violències (Cohen 1999).

Des dels feminismes es ve assenyalant que les desigualtats en la distribució de poder i recursos -en intersecció amb altres eixos de desigualtat com l'edat, l'origen, la diversitat funcional, entre d'altres- han de ser compreses com les arrels de les VGIVS. Les violències no són neutrals ni tenen a veure amb individus disfuncionals o malalts i tampoc s'han d'entendre com un fet puntual i aïllat, sinó com un fenomen estructural i capil·lar que afecta sistemàticament a les dones, els infants i les persones dissidents en diferents esferes de la vida.

No tindria sentit voler acabar amb les violències i desigualtats sense transformar les normes i valors que les possibiliten, justifiquen, fan acceptables i naturalitzen, així com els mecanismes de transmissió d'aquestes entre generacions (Miller 2018; Biglia i Jiménez 2018; Storer et al 2015, Heise 1998). Acabar amb elles, en definitiva, requereix el qüestionament i transformació de les normes sobre els gèneres⁶⁰ i les relacions sexe-afectives⁶¹ per tal de donar espai a un nou ordre relacional més equitatiu i lliure. Però també, com assenyalen Davis, Fujie Parks i Cohen (2006), són importants altres normes: la desitjabilitat de reclamar i mantenir el poder -sobre-, la

59 Em refereixo a les persones que no segueixen els patrons hetero-cis-normatius, o que trenquen amb el que s'espera d'elles segons el sistema normatiu de gènere. Sovint es parla de persones LGT-BIQ+ (lesbianes, gais, trans, bisexuals, intersexuals, queer i altres) però les dissidències són més àmplies que les realitats recollides per aquestes sigles. En aquest text parlaré de persones dissidents.

60 Binarisme, rols diferenciats i reconeixement social superior d'allò associat a la masculinitat, virilitat tradicional que inclou dominació, control i conductes agressives, objectualització de les dones, i cisnorma. No són normes universals, en cada comunitat funcionen de manera particular.

61 Heteronorma, model amor romàntic i erotització de la dominació i la violència. En cap cas estic parlant aquí de pràctiques BDSM, enteses com a pràctiques desitjades i negociades. Com en la nota anterior, tampoc són normes universals.

naturalització de les agressions i culpabilització de les víctimes, i la noció de privacitat individual i familiar que fomenta el secret i el silenci.

En aquest procés hem de tenir en compte dues qüestions. Per una banda, val a dir que unes i altres normes generen jerarquies que són contextuals, estan localitzades i interseccionen de manera complexa amb altres sistemes de desigualtats que es basen també, al seu torn, en normativitats corporals, culturals, etc. Per exemple, el tractament mediàtic de casos de VS és notablement més dur quan l'agressor és una persona racialitzada, alimentat per (i alimentant) el que Angela Davis (1981) anomena "el mite del violador negre"⁶². Per l'altra, les persones, els grups, les comunitats i les institucions segueixen aquestes normes alhora que les qüestionen de forma "creativa" en processos de negociació constant que poden donar lloc a situacions reproductores d'unes normes i trencadores d'altres al mateix temps. Per exemple, durant l'experiència de treball amb joves a centres educatius de la cooperativa Candela, hem assistit a reaccions violentes enfront dels processos de trànsit de gènere que trenquen la norma del binarisme i la cisnorma. De vegades hem trobat que el grup ha aïllat i menyspreat la persona en trànsit, negant-se a tractar-la amb el nom i gènere triats, fent burla constant, etc. De vegades aquesta violència ha estat sostinguda per les famílies i inclús la mateixa escola. Altres vegades hem identificat persones que han fet el trànsit social aprofitant l'estiu per començar en un nou centre educatiu al setembre amb la nova identitat però sense "sortir de l'armari" com a trans i evitant que es sàpiga (amb l'estrès que comporta pensar que pots ser "descobert/a") . Però també hem presenciat casos on el centre i el grup classe han donat suport, i en un cas en particular, els companys i companyes de curs han fet seva "la causa" de la persona en trànsit fins a tal punt que l'han pressionat a seguir uns tempos molt més accelerats que els que necessitava i a adoptar (en aquest cas) una feminitat que, quan hem aprofundit, no era la desitjada per la pròpia

62 El tractament mediàtic de la VS que va tenir lloc a Colònia, per exemple, la nit de cap d'any del 2015 es va centrar quasi exclusivament en el fet que els agressors eren persones racialitzades (González 2016). Això va tenir conseqüències importants a l'hora de justificar les restriccions en la política migratòria i d'asil, com també en l'increment del racisme quotidià patit per les persones racialitzades.

persona, que sentia la pressió de no decebre el seu grup que tant “suport” li estava donant.

El que sembla que és comú a la majoria de grups és que les actituds que denigren la feminitat, promouen la misogínia, l’homofòbia i la plumofòbia i legitimen els abusos sexuals, tendeixen a donar-se de manera entrelligada (Brush i Miller 2019) i és fàcil detectar els nexes entre l’assetjament escolar i la violència en el marc de les relacions sexe-afectives. És a dir, es pot observar que l’heterosexisme és un contínuum que es manifesta simultàniament en diferents formes de violència (directa, cultural o simbòlica; puntual o repetitiva; en el marc de les relacions sexe-afectives, en el marc grupal o institucional, etc.). Crooks et all. (2019) afirmen que abordar les situacions d’assetjament escolar i insults homofòbics a primària pot ajudar a evitar algunes formes de VS més endavant. En aquest sentit, el qüestionament de la masculinitat violenta en edats primerenques, la presa de consciència de l’impacte emocional dels mateixos actes abusius, el treball d’empatia i ètica pot esdevenir una gran inversió. Per suposat no és suficient i cal també transformar els patrons culturals del grup i del mateix centre, revaloritzant la cura, les emocions i la gestió positiva de les diversitats. I encara més enllà, canviant lògiques institucionals que naturalitzen la violència, incidint en els continguts transmesos en els mitjans de comunicació, etc.

En síntesi, el tipus de política d’abordatge de les VG i VS que proposo és coherent amb la idea que per erradicar-les cal promoure un canvi de normes i valors culturals profunds que permeti modificacions en les actituds i comportaments individuals, però sobretot que sigui capaç de tensar de les jerarquies socioculturals. Per tant ens trobem davant el repte de definir programes pel canvi social integral, practicar la prevenció de les VS hauria de significar sacsejar els fonaments de l’heteropatriarcat i del sexisme fins a tal punt que la mateixa idea de prevenció esdevé problemàtica. Superar les violències és superar un model relacional jeràrquic que afecta el conjunt de la societat (Bodelón 2008: 298), però de manera desigual. Es pot tensar, negociar, subvertir, transformar, però difícilment es pot prevenir quelcom que s’interioritza els primers anys de vida i va més enllà de comportaments puntuals. El moment previ és gairebé una il·lusió, com ho és la idea de “contagi puntual”. Aprofundirem en aquestes qüestions al següent apartat.

Afegeixo que per poder promoure un canvi, hem de començar creient que és possible desestabilitzar aquestes relacions de poder, que no estem abocats/des al fracàs inevitablement. Reconeixent que no serà una tasca fàcil, cal planificar-la bé partint de la necessitat d'un treball multinivell (Tekkas Kerman i Betrus 2020). No es tracta d'implementar accions úniques sinó fer simultàniament intervencions en l'àmbit individual, relacional, comunitari i social sempre amb una orientació a transformar normes i valors jeràrquics i partint de que és necessària la implicació de més instàncies que l'àmbit municipal. A continuació exposo sis nivells d'intervenció que cal promocionar des de l'acció local si es vol entomar seriosament la tasca de fer front a les causes de les VS, i van d'allò més micro al nivell més macro.

Taula 1. Nivells d'intervenció

Nivell	Contingut
1. Foment dels coneixements i habilitats de les persones en l'àmbit individual	Capacitats individuals de pensament crític, exercici de responsabilitat, maneig emocional i consciència del propi desig i límits.
2. Promoció d'educació i recursos comunitaris	Normes i valors dels grups i comunitats. Implementació d'estratègies d'identificació i resposta comunitàries. Reforç de nous mecanismes de transmissió de normes i valors.
3. Suport als agents educatius	Eines teòriques i aplicades per a les persones que eduquen, que són agents socialitzadores claus i que poden esdevenir referents positives.
4. Potenciar les coalicions i xarxes	Recursos i suport pels grups, col·lectius i xarxes feministes, de dones i persones dissidents per multiplicar l'impacte de les accions.
5. Transformar les pràctiques organitzacionals i institucionals	Reglaments i normes de les organitzacions i institucions per prevenir i abordar les violències i possibilitar espais de seguretat i llibertat. Cultura organitzacional i institucional no escrita.
6. Polítiques i lleis	Lleis i polítiques que fomentin normes comunitàries sanes, una societat sense violència ni desigualtats

Font: Elaboració pròpia en base al model “Spectrum of prevention” de Davis, Parks i Cohen, 2006)

3. “Y la culpa no era suya...”. Elements problemàtics i influències biomèdiques limitants en la conceptualització i la pràctica de la prevenció de les VG i VS

Tot i la importància dels feminismes en la lluita contra les VGiVS, les pràctiques racional-científiques han imposat el model de la “prevenció” en un context on La Veritat ha esdevingut monopoli del discurs científic (Zaldúa 2011). En aquest sentit, la medicina preventiva clàssica, la salut pública i els models ecològics han tingut (i tenen) gran influència en les formes en què s’ha pensat i practicat la lluita contra les VG i VS, inclús des de perspectives que parteixen d’una anàlisi en clau de gènere i que advoquen per un canvi multinivell com hem vist anteriorment.

Messner (2016), en el seu repàs històric del moviment feminista i de les conseqüències de la seva professionalització, problematitza la forta medicalització de les categories de víctima i agressor. Critica especialment la tendència a considerar les VS cada cop més com un problema de salut pública i menys com una manifestació del poder col·lectiu masclista i hetero-cis-normatiu alhora que, paradoxalment, s’hi destinen més recursos. En efecte, trobem que des de l’epidemiologia s’amplia l’objecte d’estudi integrant fenòmens com les VS en tant que tenen conseqüències per la salut de la població, però malauradament l’epidemiologia social feminista encara és minoritària.

Això demana atenció de qui treballa per erradicar aquestes violències perquè l’ús de models biològics per comprendre i intervenir en problemàtiques socials no està exempt d’implicacions epistemològiques i pràctiques que assenyalarem a continuació.

3.1. Naturalització de les violències

Si utilitzem el paradigma biomèdic per entendre les VG, estem entenent implícitament que “*patir violència*” equival a “*contraure una malaltia*”. Aquesta equiparació porta a naturalitzar un fenomen social que més enllà

de tenir uns factors de risc associats⁶³, en realitat respon a una estructura d'organització social jeràrquica que és històrica i cultural, a diferència de les malalties. No podem oblidar que darrere la violència hi ha grups i institucions amb privilegis i interessos. Cal anar amb compte perquè *“mentre les metàfores són necessàries per la comunicació, el perill està en que els descuits o les aplicacions parcials de la metàfora ens portin a distorsions”* (McLaren i Hawe 2005: 6). És cert que les VG i VS tenen un impacte en la salut de la població, especialment de les dones, les infàncies i les persones dissidents, però ni són agents o organismes materials que estan “fora de les persones” ni es contrauen en un moment puntual del temps. Tampoc són un producte inevitable d'una suposada naturalesa humana (per exemple “els homes tenen un impuls sexual incontrolable per naturalesa”) tal com podria reforçar un enfocament biomèdic. És per això que hem de seguir *“qüestionant críticament l'adequació de les ciències biològiques per entendre les societats”* (McLaren i Hawe 2005: 6). La lluita contra les VS hauria d'implicar processos diferents dels que es desenvolupen per evitar contagis de malalties. En aquest sentit, el model biomèdic clàssic de distinció entre prevenció primària, secundària i terciària instaurat com a majoritari al segle XX amb la Història Natural de la Malaltia de Leavell i Clark (1965), té limitacions per articular la prevenció de les VG i VS.

3.2. Pèrdua de la dimensió estructural

La idea de prevenció primària parteix del supòsit que existeix un moment previ al contagi, entès com a fet puntual patològic i disfuncional. A continuació qüestionem l'adequació d'aquests supòsits al funcionament de les VG i VS.

Si partim d'una concepció àmplia de les violències i en format de *continuuum* (Biglia i Jiménez 2015), hem d'assumir que són directes, estructurals i culturals (Galtung 2016), permanents i transversals a tots els espais vitals

63 Els models ecològics de comprensió de les VG i VS han esdevingut majoritaris en les darreres dècades a partir del treball de Heise (1998). Aporten una mirada sistèmica en la que el comportament violent no només s'explica per factors individuals, sinó que també es donen factors familiars, institucionals i socials més amplis que en la seva interacció, que augmenten el risc de que la persona desenvolupi un comportament violent.

des que naixem, i per tant, l'existència d'un moment previ és pràcticament una il·lusió. Les violències no són actes aïllats, sinó un procés complex de violentació i abús de poder per la subordinació i l'opressió (Zaldúa 2011). De la mateixa manera les agressions sexuals no les podem entendre com un incident individual, sinó com una àmplia constel·lació de comportaments, actituds, creences i discursos que produeixen i reproduïxen la dominació de gènere en la interacció quotidiana, d'aquí la idea, per exemple, de "cultura de la violació" (Pascoe i Hollander 2020). Això suposa per una banda assumir que no estem parlant d'un conflicte intersubjectiu i que els apropaments al tema en clau (només) de comportament, com en el cas dels models ecològics, no ens deixa veure la foto sencera.

Exercir violència tampoc es pot equiparar a comportaments com el consum de tabac o alcohol perquè tot i que la persona deixi d'agredir en un moment donat, les normes socials que legitimen i fan tolerable la violència seguiran existint. També continuarà la situació de privilegi pels homes⁶⁴, com aquells que reben els beneficis de la masculinitat legítima (val a dir que hi ha dones masculines també, però no sempre reben beneficis o si més no, no de la mateixa manera).

A més, per altra banda, cal ser conscients que quan els homes exerceixen certes formes de violència actuen com s'espera que ho facin i no a l'inrevés, és una de les formes en què es posa en joc el model hegemònic de mascu-

64 No és casualitat que més del 90% dels delictes contra la llibertat sexual siguin comesos per homes (Ministerio del Interior 2020) i, tot i que aquesta dada no recull la totalitat de VS i parteix de categories binàries, no podem passar-la per alt. Malgrat no existeix cap "essència agressora" en les persones amb característiques sexuals definides com a masculines (que majoritàriament són homes), existeix una estructura d'organització social que, descansant en les normes que hem descrit abans, atorga un lloc de poder a aquelles persones socialitzades com a homes i que viuen com a tals. Aquesta estructura social no té vida pròpia i no provoca inequívocament que els homes facin un mal ús de la posició de poder de partida de la que gaudeixen -com tampoc determina una actitud de submissió en les posicions d'opressió de les dones i persones dissidents-, però ofereix uns privilegis que transcendeixen les eleccions individuals i als que els homes (sobretot cis) poden retornar si ho desitgen o si es cansen d'incomplir els mandats de gènere. És evident que cal partir d'una anàlisi interseccional que tingui en compte les complexitats derivades del creuament d'elements que donen o treuen poder a les persones, però la inclusió de la perspectiva de la diversitat sexual i de gènere, per exemple, no hauria de suposar una relativització descafeïnada i despolititzada de l'anàlisi de la dinàmica de les VS, i per tant, de la cerca d'estratègies d'erradicació de les mateixes. És per això que em sembla útil seguir parlant d'homes.

linitat⁶⁵. La mirada que proposo trenca amb l'imaginari dels agressors com a “monstres”, persones alienes i desconegudes. En la pràctica és un error entrar a l'aula a fer un taller de sensibilització amb el supòsit que les persones del grup són totes “bones” i no tenen res a veure amb la violència, mentre les persones que n'exerceixen són “altres”, sovint reproduint projeccions racistes i classistes (Messner 2016).

La visió que proposo ens confronta amb una realitat quotidiana i capil·lar, que implica a tots/es i a cadascú de nosaltres, perquè acabar amb les VG i VS no va de treure unes poques pomes podrides del cistell, sinó de bolcar el cistell sencer. El problema deixa d'estar fora i lluny, per estar a tot arreu. Tothom formem part de l'engranatge en tant que, en major o menor mesura, tenim interioritzats els mandats sobre el gènere, la sexualitat, la naturalització de la violència, etc. Val a dir també que els rols de víctima-agressor estàtics, homogenis, permanents i “essencials” no existeixen. Una persona pot exercir violència i rebre-la en la mateixa època de la vida. D'alguna manera, la responsabilitat de fer-hi front, per tant, és compartida. En tallers, xerrades i formacions és recomanable evitar els discursos moralistes i verticals per part de formadors/es que no reconeixen estar afectats/des per les normes i valors de gènere. Això genera molta distància i actituds de resistència.

Tanmateix, no perdre de vista la dimensió estructural no vol dir perdre's en ella. En cap cas s'ha d'oblidar l'existència de responsabilitats concretes de persones i institucions enfront de les VS que s'han d'assumir tenint en compte les posicions asimètriques en les diferents jerarquies socials. Des de les pedagogies feministes (Maher i Thompson 2001, Shrewsbury 1993, Biglia i Jiménez 2012) i les mirades restauratives (Oudshoorn, Stutzman i Jackett 2015) és molt important que aquests punt de partida sigui clar per poder fer un acompanyament en la presa de responsabilitat (també com a institució) i la possible posada en marxa de processos de reparació. Quan es

⁶⁵ Per veure un anàlisi de noves formes d'expressió de la dominació masculina al voltant del tema de les agressions sexuals, que inclou per exemple les manifestacions públiques per part d'equips d'homes del món del futbol de suposada reprovació de les violacions però que al final representen un ritual de masculinitat pervers, val la pena llegir l'anàlisi de Pascoe i Hollander (2016). També val la pena llegir Connell i Messerschmidt (2005) que apunten qüestions interessants sobre el mal ús del concepte “masculinitat hegemònica”.

treballa amb grups s'ha de tenir l'habilitat de saltar ràpid de l'anàlisi estructural de les VS a les dinàmiques de poder pròpies del grup que a part d'estar generalitzades, sovint tenen noms i cognoms i malestars acumulats. Sovint s'arriba a un grup pensant en fer un taller de prevenció de l'assetjament LGTB-fòbic o del ciberassetjament (com si arribéssim abans del "contagi" en un sentit biomèdic) i s'acaba facilitant un procés d'identificació i expressió/escolta del malestar d'una dinàmica violenta pròpia del grup. És per això que és recomanable que les persones que es posen davant de grups a parlar de violència siguin especialistes del camp socioeducatiu i no d'altres àmbits com pot ser el policial.

Donada aquesta complexitat no és estrany que les recerques que estudien els programes preventius d'arreu, com la de Storer et al (2016), observin superposicions entre la prevenció primària, secundària i terciària, el que ens porta a afirmar que és una distinció més "ideal" que altra cosa, que parteix de la idea de violència només com a agressió puntual. Tècnicament la prevenció primària té a veure amb intervenir en el moment "pre-patogènic" amb el conjunt de la ciutadania, és a dir, quan el problema està lluny. Ja hem vist que des de la conceptualització àmplia de VS que proposo, aquest moment en realitat no existeix així que és problemàtic quan es vol aplicar la lògica de les "vacunes" dissenyant accions puntuals (com les típiques xerrades d'una hora sobre xarxes socials i violència).

La prevenció secundària, en canvi, va dirigida a evitar que els grups amb majors riscos de contraure la malaltia es contagiïn. La traducció al camp de les VG i VS sovint ha significat treballar amb grups de joves o grups específics de dones o homes per tal de reforçar factors de protecció en les primeres i reduir els factors de risc d'exercir violència en els segons.

Abordarem les implicacions d'aquesta aposta en els següents subapartats i compartiré algunes recomanacions, el que està clar és que aquests dos nivells difícilment es poden diferenciar de la prevenció terciària. Aquesta última teòricament correspon al moment "postpatogènic", és a dir, un cop passada la malaltia o la violència i es basa en intentar evitar "recaigudes".

També l'experiència de més de quinze anys de treball a la cooperativa Candela amb joves i professionals ens porta a qüestionar l'ús d'aquesta

distinció. En els mateixos tallers de suposada “prevenció” és habitual que es donin agressions masclistes entre les persones del grup (insults, burles, dinàmiques d'exclusió, invisibilització) i inclús cap a les mateixes formadores, per no parlar de les dinàmiques sexistes i heteronormatives menys visibles (ocupació majoritària dels torns de paraula per part dels nois i homes, comentaris co-descendents cap a les dones del grup i les formadores, actituds LGTB-fòbiques, entre d'altres). En aquestes circumstàncies, pensar que s'està arribant “abans del problema” em sembla, com a mínim, desubicat.

3.3. Culpabilització de qui rep la violència

A conseqüència d'una visió que entén les VG i VS com a inevitables, la prevenció sovint s'ha centrat més en el foment dels factors de protecció associats a qui pateix la violència com, per exemple, passa en el recull d'estratègies que les dones poden prendre a casa, al cotxe o als transports públics de Trujano (1997). Per una banda, cal tenir en compte que “el perill” en situacions de VS no està localitzat, i no es dóna exclusivament fora de casa ni en entorns amb gent desconeguda on es poden activar certs recursos de protecció, al contrari. Per l'altra, amb aquestes estratègies és fàcil reproduir una lògica de la por en les dones, infanteses i persones dissidents que no col·labora en cap cas al procés d'apoderament i de foment de la llibertat que s'hauria de promoure. Cal tenir cura per tal que no acabin interioritzant indirectament que la responsabilitat de posar fi a les violències és bàsicament seva o que són les seves accions les que ho provoquen. Per exemple, en l'àmbit escolar és preocupant que encara hi hagi normatives que limitin la forma de vestir de les noies al considerar escots, *shorts*, etc. com roba no adequada i que provoca els nois. El mateix passa amb l'assetjament, quan posem tot el focus exclusivament en què la persona agredida desenvolupi certes habilitats (demanar ajuda o fer més amics/gues) o modifiqui els seus itineraris i costums per cercar més seguretat.

El fet de posar el focus en la “reducció de riscos” que pot fer la “potencial víctima” tendeix a fomentar la culpa i la vergonya, emocions que apareixen molt freqüentment en processos de violència, perquè compleixen la funció de “protegir” a qui agredeix.

Que hi hagi mesures d'autocura que impliquin modificacions dels comportaments i restriccions a les llibertats fonamentals posades en marxa sobretot per dones i persones dissidents per a evitar VS, no significa que les mateixes hagin de traduir-se en el centre de les polítiques públiques preventives. Per exemple, que la solució al *sexpredding* que es planteja majoritàriament sigui que les noies deixin de practicar *sexting*, és una mesura que restringeix la llibertat sexual de les dones i les responsabilitza del mal ús que es fa de les seves fotos (Edpac i Candela 2020). Quan això succeeix es corre el risc de naturalitzar la violència tal com dèiem anteriorment, ja que es tracta una problemàtica social com si fos inevitable, immutable, de l'ordre del que és natural, transmetent una sèrie de missatges problemàtics⁶⁶:

1. Els comportaments modificables com a mesura d'autocura són identificats com les causes de la violència (caminar sola, emborratxar-se, drogar-se, sortir amb desconeguts, parlar amb desconeguts al carrer, la forma de vestir-se/ moure's/ ballar/ parlar; enviar fotos sexis a la teva parella sexual, etc.).
2. La "prevenció" es fa a costa de restringir la llibertat de les dones i persones dissidents en lloc d'apuntar a modificar les desigualtats o els patrons de comportament patriarcals, de dominació, d'inferiorització de l'altre/a.
3. L'amenaça permanent de la violació pot guanyar espai i condicionar tota l'experiència vital de les dones sobretot, des que són nenes fins que són grans. Aquests errors en la prevenció generen un *backlash* que reforça la dominació masculina en mantenir-la incommovible.
4. Es tendeix a postergar o renunciar a treballar amb els qui, pels llocs de privilegi que socialment els han estat atorgats, reben mandats per a l'exercici de poder sobre, de supremacia de gènere i sexualitat (en relació amb altres eixos com la nacionalitat, religió, idioma, classe, edat, estat de salut, etc.).

Si entenem que no hi ha res que puguin fer les dones i persones dissidents que provoqui la violència que pateixen, no s'haurien de restringir els seus

66 Extret de les recomanacions que vam elaborar juntament amb la Patricia González per l'Agència de Salut Pública de Barcelona al 2019 en un document intern titulat: "Eines conceptuals i metodològiques pel disseny de programes de foment de les relacions equitatives".

comportaments. Estic d'acord, això sí, que el foment de la pràctica de l'autodefensa es torna necessari i útil per respondre a les violències (Hollander, 2014), i contribueix a modificar els imaginaris que les sostenen (dones=víctimes=passives=dèbils) i la indefensió apresa.

Tanmateix, és fonamental redirigir el focus dels missatges de les accions de lluita contra les violències per tal d'incidir en les diferents normes que sustenten les VS. Podem desenvolupar diferents enfocaments.

En primer lloc, recomanem que es treballi la desconstrucció dels mandats de la masculinitat violenta de manera polititzada assumint responsabilitats en lloc de limitar-se a l'autoconeixement propi de molts grups d'homes que volen a priori treballar la masculinitat (Azpiazu 2017). Segon, és fonamental la presa de responsabilitat comunitària front les VS, les accions encaminades a incentivar la reacció davant les expressions de VS que de vegades impliquen a terceres persones i el treball de caire grupal i sistèmic. Trencar el silenci i la idea de la privacitat o de que no podem fer res perquè “és natural”. Exemple d'aquest enfocament serien tallers amb nois i homes per tal que reprovïn les dinàmiques i actituds masclistes dels seus congèneres i no es quedin en silenci. Hem de recordar que la sobreconformitat amb la masculinitat té molt de procés grupal, de sentir acceptació i seguretat, i de por a l'homofòbia; anant més enllà d'una simple presa de decisió racional més o menys saludable o ètica (Messner 2016). Tercer, podem redirigir el focus cap a com es conformen els espais públic, escolar, domèstic, etc., i el seu disseny de manera que facilitin o dificultin certs usos, cosa que ens tornaria a portar als dos primers enfocaments. En la secció 4, presento bones pràctiques on tracto de mostrar exemples d'aquests diferents enfocaments.

3.4. Estigmatitzar grups

La darrera alerta té a veure amb què la idea de risc porta fàcilment a parlar de “grups vulnerables” com aquells que tenen més risc de contraure una malaltia o, en aquest cas, de patir violència o exercir-la. Això pot fer caure en un procés d'estigmatització i de pèrdua del sentit de responsabilitat col·lectiva.

Si entenem les VG i VS, més enllà del conflicte intersubjectiu, i de la qüestió comportamental, els riscos de patir/exercir-les són molt amplis i venen definits bàsicament per les construccions de gènere en intersecció amb altres eixos com l'edat, la procedència o la diversitat funcional. Per tant no hi ha grups vulnerables, sinó moments i espais vulnerabilitzadors de determinats grups socials. Les noies joves no són més vulnerables que les adultes per sé, sinó que l'adultisme se suma al masclisme i el sexisme generant situacions de major discriminació o desigualtat. Això sense tenir en compte altres eixos que també hi són.

En els darrers anys l'OMS recomana el *Gender Transformative Approach* com a estratègia central de prevenció, cosa que va en coherència amb el que es proposa en aquest text, en tant que està orientat a fomentar que es desenvolupin habilitats d'anàlisi crítica i es reconeguin els efectes nocius de seguir rígidament les normes de gènere i els mandats de la masculinitat violenta, alhora que s'intenta aturar aquests comportaments i actituds entre els grups d'iguals (Miller 2018). El que és negatiu és que aquesta proposta sovint es materialitza exclusivament en un treball amb joves reforçant estereotips adultistes. La lògica que parteix de la falsa creença que el jovent és més sexista i masclista que el món adult acaba estigmatitzant i hiperresponsabilitzant el primer col·lectiu i construeix el problema "a fora" (Biglia i Jiménez 2018). També hi ha imaginaris racistes que parteixen de la idea falsa que hi ha cultures més masclistes que altres (el que hi ha són expressions diverses del masclisme i l'heteronormativitat) i atribueixen un augment del risc de patir violència al fet de professar una religió o una altra, per exemple. És habitual que aquests imaginaris es transmetin més o menys conscientment en les accions de sensibilització i formació actuals i, per tant, cal posar atenció per tal de no reproduir-los. La recomanació és que ens assegurem que treballar un eix (gènere o diversitat sexual) no signifiqui exercir violència o discriminació en altres (racisme, adultisme) ni que es revictimitzin certs grups.

Això no vol dir que l'estratègia de treball amb grups no mixtes (en relació amb l'edat, el gènere, la procedència, la religió, la preferència sexual, etc.) no pugui ser útil. Al contrari, per poder reflexionar i compartir experiències en primera persona de vegades cal construir espais de seguretat on esmor-

teir una mica les dinàmiques discriminatòries i violentes, i aquesta és una bona estratègia per aquest objectiu. Pot semblar que separant nois i noies es reproduïx el binarisme de gènere, però l'experiència des de Candela ens diu que no es reproduïx més del que es pot recrear en un espai mixt i que de vegades la separació permet que el grup parli i s'escolti més, de manera que, precisament, es pot qüestionar el propi binarisme. Ara bé, és important que no s'obligui a ningú a anar amb un col·lectiu amb el qual no se sent identificat, sigui quin sigui l'eix de no mixticitat, i per tant, és recomanable que les persones triïn lliurement a quin dels grups proposats volen anar (nois/noies, per exemple).

4. No nos mires, únete! Alguns enfocaments, estratègies i bones pràctiques

Si una idea ha de quedar clara, és que no hi ha receptes màgiques per desarticular les VS. Transformar normes i valors és un treball a llarg termini que requereix, no només un compromís de diferents nivells de l'administració pública i la societat civil, sinó també l'ús de multiplicitat d'estratègies que actuïn des dels nivells més micro (individus) als més macro (normes, valors), passant per les comunitats i les institucions, i que siguin capaces de fer front a les resistències que aniran apareixent (López Gil i Cano 2018).

En aquest darrer apartat compartiré alguns projectes que considero bones pràctiques en tant que *“experiències positives en un context determinat que reuneixen alguns criteris d'una manera no rígida i que permeten visualitzar què s'està fent diferent i millor enfront de les desigualtats, les discriminacions, les injustícies, les necessitats estratègiques de gènere”* (Zaldúa 2011:34). He seleccionat accions i projectes que es nodreixen obertament de teories i metodologies d'intervenció feministes (Biglia i Jiménez 2015) i parteixen d'una mirada estructural de les VS com a VG abordant diferents manifestacions o presentant-les com un *continuum*. Busquen un canvi de normes i dinàmiques jeràrquiques i van més enllà de les dicotomies monolítiques i essencialistes “Agressor-Víctima”. A més, cap d'elles cau en enfocaments naturalitzadors, individualitzadors, estigmatitzadors ni culpabilitzadors de qui rep les violències i és per això que poden servir per inspirar l'acció des de l'àmbit local. Un altre

element important és que bona part de les propostes estan dutes a terme de manera col·laborativa entre entitats i administració pública, fet que em sembla, en si, una bona pràctica a tenir en compte. Afegeixo també que en l'àmbit municipal és recomanable fomentar una tasca interdepartamental per tal de caminar cap a la transversalitat. Per exemple, encara que les actuacions es segueixin liderant des d'Igualtat, és desitjable implicar Educació i Joventut en certes accions, a Urbanisme en altres, o a Esports, Recursos Humans, etc.

Per la cerca d'aquestes bones pràctiques m'he basat en els anys d'experiència acumulats a la cooperativa Candela i en l'exploració d'accions de "prevenció" de les VG i VS a Catalunya realitzada en el marc dels projectes GapWork⁶⁷ i USVreact⁶⁸. Les pràctiques que presento intenten il·lustrar amb exemples reals tot un seguit d'estratègies que descriu a continuació i que donen cos als sis nivells d'intervenció presentats al segon apartat d'aquest text.

Una primera estratègia és la sensibilització que es pot desenvolupar a través de campanyes (bona pràctica 1), tallers puntuals i xerrades orientades a fer que les persones i institucions considerin les VS com un problema social important i fomentant el rebuig cap aquestes.

En segon lloc comptem amb l'estratègia educativa que actua de manera més profunda que la sensibilització i on s'estableix un procés d'aprenentatge i reflexió, és a dir, un procés de diàleg entès en el sentit de Freire (1985, 1974). Es pot fer a través de tallers participatius i vivencials (bona pràctica 5, 8 i 9), formacions (bones pràctiques 2, 3, 5 i 8), assessoraments sobre la intervenció (bona pràctica 3 i 8), disseny de materials i recursos didàctics (bones pràctiques 2 i 5), o activitats de lleure educatiu (bona pràctica 6). Les metodologies emprades en les accions educatives poden ser diverses. En destaco algunes que em semblen especialment útils i estan en coherència amb les metodologies feministes: referents positius (bona pràctica 6), *peer education* (bona pràctica 6), vivencialitat i treball emocional (bona pràctica 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9),

67 Cofinançat pel Programa Daphne III de la UE, "GAPWork: Millorant la intervenció i derivació en violències de gènere a través de la formació de professionals que treballen amb joves" (JUST/2012/DAP/AG//3176), www.gapwork.cat i <http://sites.brunel.ac.uk/gap>

68 Cofinançat per la Comissió Europea, "Universities Supporting Victims of Sexual Violence" (JUST/2014/RDAP/AG/VICT/7401), www.usvreact.eu. p

metodologies del Teatre de les Oprimides (bona pràctica 4), o les pròpies marxes exploratòries (bona pràctica 7). En les bones pràctiques presentades sovint s'utilitzen diferents estratègies que es complementen entre elles.

Una tercera estratègia té a veure amb intervenir l'espai ja sigui en el seu disseny físic-arquitectònic (bona pràctica 7 i 8) o definint protocols i reglaments que "regulen" les actituds i comportaments que es volen promoure i com actuar en cas que això no sigui així (bona pràctica 9).

A més, tot i que no hi aprofundirem en aquest text, des de l'àmbit municipal es pot oferir suport econòmic a persones i col·lectius per tal de facilitar recursos de lluita contra les VG i VS directament o indirecta. També es poden dissenyar estratègies d'acompanyament terapèutic, que pot tenir un efecte en termes de tensar el sexisme i l'heteronormativitat, a partir d'acompanyament individual o grupal i que és recomanable que es faci des d'un enfocament feminista i amb supervisió especialitzada.

Taula 2. Bones pràctiques seleccionades segons tipus d'estratègia, públic i nivell d'intervenció

	Estratègia	Públic	Nivell d'intervenció	
1	Alt i Clar. Els homes rebutgem les violències sexuals	Campanya	Homes	1, 2
2	USVreact	Educació comunitària -Formació	Comunitat educativa	1, 2, 3
3	3 Voltes	Formació i assessorament	Equips educatius	3
4	1000Likes	Activitat educativa: teatre-fòrum	Comunitat Educativa	1, 2, 3
5	Tabú tu tries què t'hi jugues	Recurs didàctic i taller	Joves i Equips educatius	1, 2, 3
6	Oasis	Activitat educativa: colònies	Joves dissidents	1, 2, 4
7	Marxes exploratòries	Diagnòstic i disseny espai	Dones i altres grups no mixtes	1, 2
8	Patis Coeducatius	Diagnòstic i disseny espai	Comunitat Educativa	5
9	Protocol d'actuació contra les agressions sexistes festes majors del poble sec	Protocol	General	2, 4, 5

Font: elaboració pròpia

4.1. Alt i Clar: Els homes rebutgem les violències sexuals

Fulletó dirigit als homes i escrit des dels homes que forma part de la Campanya de Creació Positiva i l'Institut Català de les dones: “Les dones tenim dret a viure lliures de violències sexuals. #LliuresISensePor” per reivindicar el dret a la llibertat sexual i seguretat de les dones en l'àmbit públic i privat (2018). La idea d'aquest material és promoure el rebuig a les VG i VS per part dels homes i la responsabilitat que tenen com a subjectes privilegiats per una estructura social que genera desigualtats.

Què destacaria?

Tot i que el format paper i text cada cop s'utilitza menys en benefici dels formats més audiovisuals i sintètics, justament és el que ens permet desenvolupar idees i discursos complexos com el d'explicar les arrels de les VS i la gran responsabilitat de qui ocupa el lloc de la masculinitat hegemònica per fer-hi front.

Recomanacions

Per veure una bona anàlisi de diferents campanyes consultar “La prevenció de les agressions masclistes en contexts d'oci nocturn. Anàlisi comparativa de campanyes de prevenció” de la Miriam Sol de la cooperativa Spora. És recomanable pensar bé el missatge que es dona. Per una banda no culpabilitzar les dones i persones dissidents, ni victimitzar-les. Per l'altra no perdre de vista que volem dirigir-nos a modificar les normes que hi ha darrere les VS, més que fomentar la denuncia o donar missatges moralistes massa simplistes (això està bé – això està malament). També cal tenir cura de no reproduir racisme, adultisme, classisme o capacitisme. Oferir representacions sobre possibles reaccions que poden tenir els homes davant les conductes violentes d'altres homes pot ser un bon recurs; utilitzar l'àmbit de l'esport o incidir en espais d'oci típicament masculins com els bars pot ser un bon recurs també.

Per saber-ne més:

<http://dones.gencat.cat.sabidi.urv.cat/ca/ambits/sensibilitzacio/campanyes/campanya-de-prevencio-i-deteccio-de-les-violencies-sexuals/>

4.2. USVreact

Projecte d'intervenció a la comunitat educativa universitària per fer front a les violències sexuals des d'una òptica interseccional coordinat per la Barbara Biglia de la Universitat Rovira i Virgili a Catalunya i desenvolupat entre 2017 i 2018. S'ofereixen 10 hores de formació a grups mixtes de professorat, personal PAS i alumnat on no només es sensibilitza sobre el tema de les VS sinó que també s'ofereixen eines per donar una primera resposta i acollida alhora que es promou la creació de xarxes comunitàries que lluitin contres les VS. El disseny de la formació està publicat en la guia d'accés obert "Violencias sexuales: una asignatura pendiente" per tal que sigui reproduït quan es vulgui. És destacable que la formació va ser avaluada.

Què destacaria?

La formació titulada "Violències sexuals a la universitat: reconèixer, acompanyar i repensar estratègies de resposta" no només parteix d'una mirada àmplia i complexa de les VS sinó que utilitza una metodologia vivencial i molt aplicada que facilita l'adquisició de coneixements. És destacable que l'estratègia de la formació és complementària i atorga més força a la implementació de protocols d'actuació en cas de VS i ajuda al fet que les persones responsables guanyin seguretat a l'hora d'escoltar i donar una primera resposta des de l'empatia, el no judici i el suport a qui ha patit violència. És un projecte que ha treballat també sobre la inclusió de la mirada interseccional en l'abordatge de les VS i que ha dedicat molts esforços en publicar tots els resultats de forma que siguin consultables per tothom fàcilment.

Recomanacions

Quan es dissenyin protocols, és important acompanyar-los sempre de formacions d'aquest tipus. Quan es treballi amb tota la comunitat junta (educativa, de veïns/es, empresa,...) en tallers, formacions, etc., cal garantir que les persones que dinamitzen tenen eines suficients per visualitzar, gestionar i processar els malestars derivats de les relacions de poder que es poden donar entre les persones del mateix grup. És important també oferir formacions que tinguin un mínim de temps per tal de poder fer un procés amb el grup que permeti arribar a tensar les normes i valors que es volen

transformar i que permeti també passar a la pràctica: fer exercicis de, per exemple, com seria donar una bona resposta a algú que ve a comunicar que ha patit una agressió o com s'hauria de parlar amb algun professor que fa comentaris sexistes i abusius a les alumnes.

Per saber-ne més:

<http://usvreact.eu/es/>

4.3. “3Voltes”

Eina de formació integral i assessorament implementada des del 2015 per la cooperativa Candela i l'Agència Catalana de Joventut. Està dirigida a professionals que treballen amb joves arreu del territori català en el camp de la igualtat i les VG, incloent-hi les VS. La idea és millorar la seva seguretat i confiança a l'hora d'intervenir amb joves en qüestions relatives al gènere i la sexualitat. Després de rebre 16 hores de formació, s'ofereix un acompanyament en la pràctica a partir de trobades de preparació conjuntes, observació directa del treball amb joves i devolució dels aspectes a millorar.

Què destacaria?

Arran dels resultats de l'avaluació del projecte europeu GapWork, es constata que una limitació important de les accions formatives de professionals en matèria de VG i VS és que es queden curts en la transmissió de l'aplicació de les eines treballades. És a dir, les persones participants acaben el curs sentint-se insegures per aplicar els coneixements apresos. Aquest projecte intenta donar resposta a aquesta necessitat oferint assessorament individualitzat arreu del territori en el disseny i implementació amb joves d'algun projecte dirigit a transformar les causes de les violències. Els temes treballats són amplis i s'adapten a les necessitats de cada context i l'acompanyament el lideren entitats expertes en aquest àmbit. D'aquesta manera es poden transmetre trucs i estratègies per resoldre tensions, inseguretats o conflictes que puguin sortir en “el directe”.

Recomanacions

A l'hora de planificar formacions per professionals és important que les persones formadores tinguin experiència directa en el tema i que puguin intercalar teoria i pràctica. També és important que la metodologia sigui vivencial i que es parteixi de la revisió personal dels i les professionals en matèria de gènere i altres qüestions. El fet de complementar les hores de formació amb assessoraments d'entitats feministes expertes que acompanyin la posada en pràctica dels coneixements apresos és una estratègia amb bons resultats que està molt ben avaluada entre els i les professionals. Quan es dissenyen accions per treballar amb infants i joves és molt important revisar la mirada adultista i heteronormativa (per exemple, quan es dissenyen accions d'educació sexual) i comptar amb supervisió externa, encara que sigui puntual, pot ser un bon recurs per garantir la qualitat.

Per saber-ne més:

http://ejoventut.gencat.cat/ca/recursos/ambits_de_treball/igualtat_i_cohesio_social/tots_els_recursos/detall?id=9101

4.4. 1000LIKES

Espectacle de teatre-fòrum de Nus Cooperativa dirigit a comunitats educatives on, a partir d'un cas, s'aborda el ciberassetjament escolar patit per la protagonista de la història. El públic pot participar a través d'una App i també sortint a l'escenari per representar possibles reaccions ala situació presentada.

Què destacaria?

La inclusió dels dispositius mòbils com a part de l'obra, inclosos com un element més en el fet artístic, facilita l'agència de les persones espectadores i dona el caràcter d'experiència i participació a través d'un canal que és especialment familiar pels i les joves. El fet de combatre el ciberassetjament des dels mateixos canals que s'usen per exercir-lo és transformador i permet deixar de posar el focus en el mitjà per posar-lo en la violència i

les seves causes. És destacable també que la metodologia del Teatre de les Oprimides permet buscar fórmules concretes i corporeïtzades per fer les coses diferents. Les alternatives es representen obrint un espai de possibilitat per reaccionar comunitàriament a l'assetjament escolar, que és una de les formes que pot prendre la VS.

Recomanacions

A l'hora d'abordar el ciberassetjament és molt important no caure en discursos "tecnofòbics" o que culpen a les tecnologies de la violència, perquè d'alguna manera es desplaça el focus de la qüestió. Al contrari, és recomanable integrar-les en les accions que programem. També és important que les activitats que dissenyem tinguin en compte fomentar processos participatius amb perspectiva de gènere, com en aquest exemple, el fet de participar a través de l'App fa que moltes noies s'animin a dir la seva, cosa que no farien parlant perquè l'espai tendeix a estar ocupat pels nois.

Per saber-ne més:

<https://nus.coop/>

4.5. Tabú. Tu tries què t'hi jugues

Joc en format App que permet reflexionar sobre les actituds i accions pròpies i identificar VS quotidianes. Es parteix de quatre murals disposats per un espai educatiu (institut, casal, etc.) que tenen un codi QR que obre la porta a tres situacions que cada jove resol amb un dispositiu mòbil. Els tres itineraris aprofundeixen sobre el *sexpredding*, les formes de lligar i la cosificació del cos de les dones (*piropos* i llistes de "les més guapes de la classe"). Al final de cada recorregut i en funció de les respostes a la pregunta de "què faries davant aquesta situació?" es creen grups de reflexió específics dinamitzats per acabar conjuntament amb tot el grup al final. La dinamització del joc es desenvolupa amb el suport d'una "Guia tècnica per a professionals" que proposa la metodologia i aporta idees per facilitar les activitats. Els continguts són de la cooperativa Candela i la coordinació del projecte és de l'Agència

Catalana de Joventut i l'Institut Català de les Dones. L'any de publicació és el 2018 i actualment s'està fent una segona versió millorada.

Què destacaria?

Té un enfocament apoderador i permet treballar específicament diferents rols en situacions molt realistes i comunes (qui agredeix, qui vol ser neutral, qui rep la violència, etc.) sempre des d'una mirada estructural de les VS. Utilitza un llenguatge i un canal juvenil i permet confrontar els i les joves amb els seus comportaments reals, ja que es parteix d'aquí, anant més enllà del políticament correcte en l'àmbit de discurs. És destacable que al final les persones referents del grup motiven una reflexió col·lectiva sobre les normes de gènere i les seves implicacions. Aquestes professionals compten amb una guia de suport molt detallada sobre com dinamitzar les activitats finals, a part d'una formació prèvia sobre l'eina i les VS. També es compta amb diferents vídeos pedagògics que apareixen al final de l'App i durant les activitats grupals que ajuden a articular el discurs. En definitiva, és una eina que compta amb molt material extra de suport pels equips dinamitzadors.

Recomanacions

Algunes de les recomanacions anteriors poden servir per a aquest tipus d'estratègia. És important que l'equip dinamitzador es formi abans de facilitar les activitats grupals finals, per tal de tenir recursos conceptuals i metodològics per acompanyar les diferents veus que surtin. És important també arribar al final de les sessions a treballar amb les situacions reals que passen al grup.

Per saber-ne més:

<http://tabu.cat/>

4.6. OASIS. Acompanyament per adolescents LGTB

Projecte d'acompanyament per joves dissidents de 12 a 17 anys de la cooperativa Candela i altres professionals independents iniciat el 2015. Una de les accions centrals és la realització d'unes colònies d'estiu que tenen l'objectiu

de fomentar l'apoderament d'aquests/es joves i crear comunitat. Es treballa a partir de diferents metodologies destacant la dels referents positius (l'equip educatiu és LGTB), el suport entre iguals i l'educació emocional.

Què destacaria?

És un projecte que crea un espai de seguretat on es subverteixen part important de les normativitats de gènere i sexualitat de manera que es faciliten processos d'apoderament i experimentació més segura. També és una eina antiassetjament escolar, ja que intervé en la internalització de l'assetjament que fan les persones que el reben (autoodi, rebuig d'un/a mateixa,...) i en les pròpies dinàmiques del grup en cas que reproduïxin assetjament i discriminació entre les persones participants del projecte. Es pot crear un espai educatiu, d'acompanyament o trobada per joves dissidents en l'àmbit municipal com s'està fent per exemple a Rubí, Terrassa o Vilanova; però també és una bona pràctica, per exemple, donar suport econòmic a les persones que volen participar de projectes com Oasis i no tenen recursos.

Recomanacions

Quan creem grups LGTBI+ al municipi és important que valorem si val la pena crear un grup específic per joves, ja que probablement tenen necessitats particulars que volen ser cobertes. Cal tenir en compte que part del jovent no s'identifica necessàriament amb les sigles i que és positiu que, amb qualsevol edat, tinguem obertura a acollir persones que estan experimentant o tenen dubtes. Les persones LGTBI+, a part de ser-ho, tenen altres problemàtiques així que caldrà incorporar una mirada interseccional. En aquest sentit, és probable que en el grup es reproduïxin també, com passa en tots els grups, dinàmiques de poder (racisme, capacitisme, etc). A més, és recomanable revisar l'enfocament d'intervenció per tal de no reproduir una mirada assistencialista o victimitzant. Cal recordar que l'objectiu ha de ser sempre fomentar processos d'apoderament. A l'hora de crear activitats d'aquest tipus és important partir sempre de les necessitats i interessos de les mateixes persones.

Per saber-ne més:

<http://oasislgbt.org>

4.7. Marxes exploratòries⁶⁹

Metodologia creada a Canadà a inicis dels 90 que permet analitzar des d'una perspectiva feminista com la configuració física, social i simbòlica dels espais urbans condiciona la percepció d'(in)seguretat. El Col·lectiu Punt6 dinamitzen des del 2011 recorreguts en grup per l'espai urbà des d'una mirada de gènere i interseccional, visualitzant els aspectes físics i socials que generen inseguretat i també aquells que proporcionen autonomia i llibertat a la ciutat. Durant el recorregut es debat i valora l'experiència quotidiana de cadascuna de les persones participants i també les particularitats pròpies d'aquestes experiències que són diferents en funció del sexe, el gènere, l'edat, l'origen, la identitat sexual, la diversitat funcional o l'experiència migratòria entre altres aspectes. També es convida a les persones participants que fotografiïn elements que reflecteixin les seves percepcions i la seva mirada i vivència de l'entorn. Al finalitzar la marxa exploratòria, es fa una reflexió col·lectiva i es convida a compartir les seves experiències.

Què destacaria?

La metodologia és completa perquè permet realitzar una diagnosi al mateix temps que es fomenta un procés d'apoderament de les dones i persones dissidents. A més, durant la marxa, l'espai públic s'ocupa d'una manera nova (exemple, un grup de dones tallant un carrer, passar per llocs en grup pel qual no es passarien normalment) i es produeix un efecte en el mateix espai, en les persones que es creuen i en les persones que segueixen la marxa. Es promou la cerca d'estratègies col·lectives, l'agència i participació de les dones en el disseny i la transformació dels seus entorns urbans i es fomenten les xarxes veïnals. Podem parlar, per tant, que és una metodologia comunitària. És simultàniament una eina de diagnosi, de transformació de l'espai públic i de les persones; i d'apoderament de dones i persones dissidents.

69 Nota d'edició: Si hi ha interès en ampliar en aquesta direcció, el llibre sorgit del Seminari Ciutats i Persones de l'any 2011 està íntegrament dedicat a l'espai públic amb perspectiva de gènere i s'hi refereixen bones pràctiques locals.

Recomanacions:

Cal que el grup permeti que les persones que l'integren es puguin sentir còmodes compartint les seves vivències i percepcions entorn les VG i VS. Per tant, és recomanable que no siguin grups mixtos, sinó que es facin amb grups separats que comparteixin realitats. Per exemple: dones amb diversitat funcional, dones lesbianes, persones trans, homes joves, dones grans, etc. Aquesta eina es podria aplicar també per homes per tal que preguin consciència de la violència estructural i de l'impacte de les seves accions, ja sigui en marxes només per homes o mixtes. En ambdós casos caldria que les persones dinamitzadores comptessin amb àmplia experiència i amb eines específiques per fomentar la responsabilització i fer front a actituds de resistència, així com eines per gestionar els malestars que puguin sorgir durant la marxa en relació amb les diferents posicions de les persones participants en els diferents eixos de discriminació (gènere, preferència sexual, identitat cultural, etc.).

Per saber-ne més:

Col·lectiu Punt 6. 2017. Entorns Habitables. Auditoria de Seguretat Urbana amb perspectiva de gènere a l'habitatge i l'entorn.

4.8. *Patis coeducatius*

Projecte de les cooperatives Coeducació i Col·lectiu Punt6 de transformació dels patis escolars des d'una perspectiva feminista que dóna veu a tota la comunitat educativa (equips docents, equip menjador, grup classe, grup impulsor de l'alumnat i grup impulsor de persones adultes) i construeix propostes de transformació després de reflexionar i fer un diagnòstic comú sobre els usos i disseny dels patis. La proposta va més enllà del disseny arquitectònic. Es treballa des de la formació de l'equip educatiu per concebre el pati des de tres dimensions: física, funcional i social. La idea vol aconseguir un equilibri entre les diferents activitats de moviment i psicomotricitat, tranquil·litat i intimitat, natura i experimentació (on s'incorporen les qualitats ambientals perquè siguin espais agradables i saludables).

Què destacaria?

Els patis poden esdevenir una porta d'entrada a la inclusió d'uns valors feministes a la cultura dels centres educatius i del conjunt de la comunitat. Els patis coeducatius són espais públics, oberts al barri que contribueixen a la socialització, la vida comunitària i les xarxes de cura del seu entorn. Són espais on comunitàriament s'experimenta amb la transformació de les normes sexistes que habitualment regeixen el disseny i l'ús d'aquest espai i que estan a la base de les VS. Destaco que es pot fer una transformació del pati inclús comptant amb pocs recursos materials.

Recomanacions:

Per aplicar un procés de transformació feminista del pati és recomanable que l'equip directiu estigui altament motivat amb el projecte i que la coeducació s'hagi assumit com un valor al centre, o almenys que hi hagi molt interès en aquesta mirada. És positiu també que la comunitat educativa s'impliqui al complet en el diagnòstic del pati i la cerca d'alternatives i que el claustre estigui obert a rebre formació. Es requereix per tant que disposin d'un cert temps.

Per saber-ne més:

https://issuu.com/patioscoeducativos/docs/libro-patioscoeducativos_09-04-2020_cast

4.9. Protocol d'actuació contra les agressions sexistes de les festes majors del Poble Sec

Eina dissenyada pel col·lectiu de Barcelona Poble Sec Feminista l'any 2015 amb participació de diferents col·lectius i entitats amb la idea de fer front al sexisme durant les festes majors del barri. Incorpora accions de "prevenció", de "resposta" i "d'acompanyament", així com qüestions a tenir en compte a nivell general.

Què destacaria?

És un protocol creat des de les entitats i persones del barri de manera comunitària i no des de l'administració, cosa que fa que estigui més arrelat,

ajuda a que es conegui més i facilita que tingui un impacte major. Aquest projecte té una lògica de procés i no tant d'acció puntual perquè contempla formacions per les entitats del barri com a estratègia de sensibilització i difusió del propi protocol i accions a desenvolupar en el futur. A nivell de redacció destaca positivament la seva claredat i sintetisme.

Recomanacions:

A l'hora de dissenyar plans i protocols es recomana llegir la guia *"7 pasos para construir un plan de abordaje de las violencias sexuales en espacios festivos"* de Noctambul@s així com valorar si és possible transversalitzar. Un exemple en aquest sentit és el protocol per detectar i erradicar la violència masclista que s'ha fet a la ciutat de Berga, on es treballa la VS però de manera transversal, anant més enllà de l'àmbit de l'oci nocturn.

Per saber-ne més:

<https://poblesecfeminista.files.wordpress.com/2016/02/protocol-anti-sexista-def.pdf>

5. Conclusions

Mentre el sexisme, el masclisme i l'heteronormativitat segueixin regulant els imaginaris, els valors i les relacions socials hi haurà VS. Aquest és un missatge que molt lentament cala en alguns governs locals que lentament deixen d'emparar-se darrere el miratge que "aquestes coses ja no passen, ara ja tenim igualtat". Tinguem clar que s'hi arriba tard, i davant aquesta realitat tant greu ja no es pot mirar cap a una altra banda. És urgent construir un compromís per fer-hi front i això comporta inevitablement incidir en allò que legitima i sosté totes aquestes violències.

Hem vist al llarg del capítol que la cosa no va de vacunes i que el paradigma preventiu biomèdic té greus limitacions per acabar realment amb les VG i VS. És una lògica que no només no funciona sinó que pot ser contraproduent. Les teories i pràctiques feministes parlen des de fa temps que cal promoure processos de transformació social integral que facin trontollar les

normes i valors que sostenen les jerarquies vinculades al gènere, la sexualitat, la procedència, la diversitat funcional i l'edat entre d'altres. Només així acabarem amb les VS. Processos coherents amb les recomanacions internacionals de la CEDAW i els drets reconeguts, que permetin fer aflorar realitats més equitatives, lliures i justes.

Convido a les i els professionals (tècnics i càrrecs electes) de l'àmbit local a enfocar esforços cap a la lluita contra l'heteropatriarcat i a fer un desplaçament cap a propostes que trenquin amb mirades naturalitzadores, individualitzadores, de responsabilització indirecta de qui pateix les violències i estigmatitzadores de certs col·lectius. Ahora, la "prevenció" no (només) ha de ser quelcom que es fa amb la gent jove, s'ha de treballar amb el conjunt de les comunitats i s'ha d'arribar també a modificar dinàmiques institucionals profundament ancorades. La inclusió de la mirada interseccional és sens dubte també un gran repte.

Espero que les bones pràctiques compartides inspirin aquest camí, no tant com experiències que s'han de replicar exactament igual, sinó a tall d'exemple que cal adaptar a cada realitat particular, sempre amb la possibilitat de col·laborar i rebre el suport d'entitats feministes especialistes en la lluita contra les VG i VS. Bon camí!

5. Referències bibliogràfiques

ALFAMA, Eva; SUBIRATS, Joan; MALPICA, Claudia (2012): *Avaluació de l'impacte social de la Llei 5/2008 del dret de les dones a erradicar la violència masclista*, Bellaterra, UAB, IGO.

ALLDRED, Pam; BIGLIA, Barbara (2015): *Gender-Related Violence and Young People: An Overview of Italian, Irish, Spanish, UK and EU Legislation*, *Children & Society*, 29 (6): 662 – 675.

AZPIAZU, Jokin (2017): *Masculinidades y feminismo*, Madrid, Traficantes de sueños.

BIGLIA, Barbara; CAGLIERO, Sara. (2019): *Abordajes y 'respuestas' de las*

universidades catalanas frente a las violencias LGTBQ+fóbicas, *Quaderns de psicologia*, 21 (2): 1-19.

BIGLIA, Barbara; JIMÉNEZ, Edurne (2012): *Los desafíos de la pedagogia cyberfeminista: un estudio de caso*, Ahenea Digital, 12 (3): 71-93.

BIGLIA, Barbara; JIMÉNEZ, Edurne (2015): *Jóvenes, Género y Violencias. Hagamos nuestra la prevención. Guía de apoyo para la formación de profesionales*, Tarragona, URV.

BIGLIA, Barbara; JIMÉNEZ, Edurne (2018): *Respuestas formativas radicales para afrontar un problema estructural y capilar*. A: Beatriz Santamarina (Coord.), *Mujeres y Universidad (sin cifras)*. La violencia invisible (pp. 149-166). Alzira: Neopàtria.

BIGLIA, Barbara; LUXÁN, Marta; JIMÉNEZ, Edurne (2020, pendent de publicació): ¿El sueño imposible? Evaluando formacions en violencias de género desde la perspectiva feminista, *Empiria Revista de metodología de ciencias sociales*, número especial.

BIGLIA, Barbara; SAN-MARTÍN, Conchi (2007): *Estado wonderbra: entretejiendo narraciones feministas sobre las violencias de género*, Barcelona, Virus Editoria.

BODELÓN, Encarna (2008): *La violencia contra las mujeres y el derecho no-androcéntrico, pérdidas en la traducción jurídica del feminismo*. A: Patricia Lorenzo Copello, María Luisa Maqueda Abreu, Ana María Rubio Castro (coord) *Género, violencia y derecho* (pp. 275-300). Barcelona: Tiran Lo Blanch.

BRUSH, Lisa D.; MILLER, Elisabeth (2019): *Trouble in Paradigm: "Gender Transformative" Programming in Violence Prevention*, 25 (14):1635-1656

BUSTELO, María (2014): *Three decades of state feminism and gender equality policies in multi-governed Spain*, *Sex Roles*, 74 (3).

BUSTELO, María; LOMBARDO, Emanuela (2012): *Understanding and assessing quality in gender violence policies in Italy and Spain*. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Antwerp, April.

COHEN, Larry; SWIFT, Susan (1999): *The spectrum of prevention: developing a comprehensive approach to injury preventions*, Injury prevention, 5:203-207.

CONNELL R.W; MESSERSCHMIDT, James W (2005): *Hegemonic masculinity*. Rethinking the concept, Gender & Society, 19 (6): 829-859.

CREACIÓ POSITIVA (2016): *L'abordatge de les violències sexuals a Catalunya*. Part 3. Diagnosi sobre el model d'abordatge de les violències sexuals a Catalunya, Barcelona.

CROOKS, Claire V.; JAFFE, Peter.; DUNLOP, Caely.; KERRY, Amanda; EXNER-CORTENS, Deiner (2019): *Preventing Gender-Based Violence Among Adolescents and Young Adults: Lessons From 25 Years of Program Development and Evaluation*, Violence Against Women, 25 (1): 29-55.

CUBELLS, Jenny, CASALMIGLIA, Anna i ALBERTÍN, Pilar (2010): *Sistema y subjetividad: la invisibilización de las diferencias entre las mujeres víctimas de la violencia machista*, Quaderns de Psicologia, 12 (2): 195-207.

DAVIS, Angela (1981): *Woman, race and class*, New York, Vintage Books.

DAVIS, Rachel; FUJIE PARKS, Lisa; COHEN, Larry (2006): *Sexual Violence and Spectrum of Prevention*. Towards a Community Solution, USA, LA: Prevention Institute, National Sexual Violence Resource Center.

EDPAC i CANDELA (2020): *Per què li diuen sexting quan parlen de sexprea-ding?* Barcelona, EdPac i Candela.

ELLSBERG, Mary; ARANGO, Diana J.; MORTON, Matthew; GENNARI, Floriza; KIPLESUND, Sveinung; CONTRERAS, Manuel; WATTS, Charlotte. (2015): *Prevention of violence against women and girls: What does the evidence say?* Lancet, 385: 1555-1566.

FREIRE, Paulo (1985) *Pedagogía del oprimido*, México 2ª edición, Siglo XXI Editores.

FREIRE, Paulo (1985) *Educación para el cambio social*, Buenos Aires, Tierra Nueva.

GALTUNG Johan (2016): *“La violencia cultural, estructural y directa”.* Cuadernos de Estrategia. Política y violència: comprensió teòrica y desarrollo en la acción col·lectiva. Madrid, Ministerio de Defensa, pp.147-168

GONZÁLEZ GOROSARRI, María (2016): *Colonia: las consecuencias de atribuir la violencia sexual a los refugiados.* Pikara Magazine.

HEISE, Lorie (1998): *Violence against women: An integrated, ecological framework,* Violence Against Women, 4 (3), 262-290.

HOLLANDER, Jocelyn A. (2014): *Does self-defense training prevent sexual violence against women?,* Violence Against Women, 20 (3): 252-269.

JIMÉNEZ, Edurne; BIGLIA, Biglia; OLIVELLA, Maria (2014): GapWork. *Llenando vacíos en la formación en violencias de género para personas que trabajan con jóvenes en cataluña.* A: VVAA, I+G 2014 Aportaciones a la investigación sobre mujeres y genero, Sevilla, Siemus.

LEAVELL HR i CLARK EG (1965): *Preventive Medicine for the Doctor in His Community,* New York, McGraw-Hill Book Company.

LOMBARDO, Emanuela (2017): *The Spanish gender regime in the EU context: changes and struggles in times of austerity,* Gender, Work and Organization, 24 (1): 20-33.

LÓPEZ Gil, Silvia.; CANO Cuenca, Germán (2018): *Los feminismos que vienenun diálogo sobre el #MeToo.* A: Nuria Alabao (coord.), Un feminismo del 99%, pp. 111-126.

MAHER, Frances A.; THOMPSON, Mary Kay (1994/2001): *The feminist classroom: Dynamics of Gender, Race and Privilege,* USA, Rowman & Littlefield Publishers.

MCLAREN, Lindsay; HAWE, Penelope (2005): *Ecological perspectives in health research,* Epidemiology and Community Health, 59: 6–14.

MESSNER, Michael A. (2016): *Bad Men, Good Men, Bystanders: Who Is the Rapist?* Gender and Society, 30 (1): 57-66.

MILLER, Elisabeth (2018): Reclaiming Gender and Power in Sexual Violence Prevention in Adolescence, *Violence Against Women*, 24 (15): 1785-1793.

MINISTERIO DEL INTERIOR (2020): *Portal estadístico de criminalidad, series anuales de detenciones e investigaciones por delitos contra la libertad sexual*. Consultado el 20 de julio de 2020.

NOCTAMBUL@S (2020): *7 pasos un plan de abordaje para construir de las violencias sexuales en espacios festivos*. Guía de apoyo técnico para elaborar protocolos y planes frente a las violencias sexuales en espacios festivos y de consumo de drogas, Barcelona: Fundación Salud y Comunidad, Ministerio de Sanidad.

ORGANITZACIÓ MUNDIAL DE LA SALUD (2009): *Prevencion de la violencia: la evidencia*.

ODDSHOORN, Judah; STUTZMAN, Lorraine; JACKETT, Michelle (2015): *The little book of restorative justice for sexual abuse*. Hope through trauma, Intercourse, PA: Good Books.

PASCOE, C.J.; HOLLANDER, Jocelyn A (2016): *Good guys don't rape: Gender, Domination and Mobilizing Rape*, *Gender & Society*, 30 (1): 67-79.

RODRÍGUEZ, Ricardo; BODELÓN, Encarna (2015): *Mujeres maltratadas en los juzgados: la etnografía como método para entender el derecho "en acción"*, *Revista De Antropología Social*, 24: 105-126.

SEGATO, Rita Laura (2003): *Las estructuras elementales de la violencia: contrato y status en la etiología de la violencia*, Brasilia, Serie Antropología 334, Universidade de Brasilia.

SHREWSBURY, Carolyn (1987/1993): *What is feminist pedagogy?* *Women's Studies Quarterly*, 15 (3-4), 6-14.

STORER, Heather L.; Casey, Erin A.; Carlson, Juliana; Edleson, Jeffrey L.; Tolman, Richard (2015): *Primary Prevention Is? A Global Perspective on How Organizations Engaging Men in Preventing Gender-Based Violence Conceptualize and Operationalize Their Work*, *Violence Against Women*, 22 (2): 249-268.

TARDÓN, Barbara (2017): *La violencia sexual: desarrollos feministas, mitos y respuestas normativas globales*, Madrid, tesis doctoral, Universidad, Autònoma de Madrid.

TARZIA, Laura (2020): *Toward an Ecological Understanding of Intimate Partner Sexual Violence*, *Journal of Interpersonal Violence*, 00 (0): 1–24

TEKKAS Kerman, Kader.; BETRUS, Patricia (2020): *Violence Against Women in Turkey: A Social Ecological Framework of Determinants and Prevention Strategies*, *Trauma, violence, & abuse*, 21 (3): 510-526.

TRUJANO, Patricia (1997): *Prevención de la violencia sexual una problemática social*, *Sociològica*, 12 (33): 183-202.

VALIENTE, Celia (2003): *The feminist movement and the reconfigured state in Spain, 1970–2000*. A: Lee Ann Banazak, Daren Beckwith i Dieter Rucht (eds.) *Women's Movement: Facing the Reconfigured State*, New York, Cambridge University Press, pp. 30–47.

ZALDÚA, Graciela (coord) (2011): *Epistemes y prácticas de psicología preventiva*, Buenos Aires, Eudeba.